

Opponensi vélemény

Pászka Imre: Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából című akadémiai doktori értekezéséről

A terjedelmes értekezés a társadalomtudomány elméleti műfajában keletkezett és mint ilyen, a kevés számú hasonló jellegű honi munkák sorába illeszkedik. A kérdésről Pászka Imre könyvén kívül jószerivel nem született még monográfia idehaza. Ez egyben minősíti is a vállalkozás kivételesen nagy jelentőségét. A szerző szociológus, a narratív történetek iránti érdeklődését, ennek megfelelően, a kvalitatív szociológia által hasznosított élettörténetek keltik fel. Az interjú formájában előállítani szokott életút elbeszélés, amely a lejegyzését követően alakul át a szó szigorú értelmében vett írott dokumentummá vagyis a szöveggé, egyik esete csupán a társadalom- és humántudományokban forrásként kiaknázott narratíváknak, amilyen a napló, a memoár vagy bármely más életrajz, akár maga az önéletrajz is. Ez indokolja, hogy a szerző nem korlátozza figyelmét a szociológiai interjú alapján keletkeztetett narratívára, hanem áttekintése kiterjed a narratív történetformák szinte teljes spektrumára. Igaz, a tisztán fikciónálisnak tartott szépirodalom termékei alig kapnak ezúttal figyelmet, holott a történészek és olykor a szociológusok és persze más humán- és társadalomtudósok szintén, nemegyszer komoly forrásértéket tulajdonítanak az irodalmi szövegeknek is a tudományos megismerés szempontjából. Ez már önmagában is indokolná az irodalmi, a fikcionális életrajzok (önéletrajzok) bevonását az elemzésbe. Ráadásul a velük kapcsolatos elméleti és módszertani kutatás sokkal alaposabb és szofisztikáltabb, mint a közvetlenül referenciálisként számon tartott narratív történetformáké, melyek analízise nagyrészt éppen az irodalmi narratíva elméletekből táplálkozik. Sajnálhatjuk, hogy Pászka Imre nem merített közvetlenül ebből a tudományos diskurzusból, jóllehet nagy hasznát vehette volna a narratívák elemzése során. Igaz, a nyelvészeti szakirodalom számos megfigyelése és megállapítása megjelenik munkájában, ami némiképpen ellensúlyozza az irodalomelmélet szinte teljes elhanyagolásából származó veszteséget.

Pászka Imre valódi multiszdiszciplináris vizsgálódással rukkolt ki, amiben a szociológia elméleti irodalma mellett mindenekelőtt a filozófiának, a történetelméletnek és a pszichológia elméleti irodalmának van megbecsült helye. A dolgozat óriási érdeme a

diszciplináris tágasság, melynek birtokában a szerző magabiztosan adhatja elő téziseit. Melyek is ezek a tézisek az opponens értelmezésében?

Az élettörténeti interjú technikájával készített, majd írásos formában is rögzített narratív szöveg a szociológia fontos adatforrása, amely nem annyira, és közvetlenül semmiképp sem az életút így elbeszélte eseményeire referál, hanem az elbeszélte egyéni élet tapasztalatát és élményét adja közre a dialógushelyzet kontextusában. Az előbeszédként megkonstruált adategyüttesnek a szöveggé alakítása (a lejegyzése), ami egyébként lehetővé teszi az életút-interjú tudományos kiaknázását, a megértéstől a magyarázatig tartó skálán az utóbbi irányába tolja el a kutató rá irányuló értelmezői tevékenységét. Ez a felettébb sommásan meghatározott mondanivaló roppant aprólékos filozófiai, szociológia-elméleti, történetelméleti és narratív pszichológiai kifejtésben nyer a disszertációban megfogalmazást. Az életút elbeszélések, állítja Pászka, a szociológiai kutatások tényanyagául szolgáló empirikus kiindulópontok vagy fundamentumok szerepében egy, már eredendően is értelmezett társadalmiság kutatói továbbértelmezéseként járulnak hozzá a szociológiai valóság megértéséhez és magyarázatához. Ez így együtt a mélyen és rendíthetetlenül pozitivista szociológiai szemléletmód burkolt kritikája is egyúttal, jóllehet Pászka Imre óvakodik bármilyen azt érintő explicit bírálat hangoztatásától. Kár, hogy ugyanakkor arra sem kerít sort, hogy érzékeltesse: mitől csonka minden szociológiai látásmód, amely egyes-egyedül a kemény adatok biztos ismeretében véli megragadhatónak a társadalmi létezés éppen adott formáit. Ezzel a gesztussal elhelyezhette volna a hermeneutikus szociológiát a szociológiai megismerés tágabb univerzumában és egyszersmind legitimálta volna annak episztemológiáját.

Pászka Imre vállalkozása merészséget sugall, ugyanakkor veszélyeket is rejt magában. Egy olyan hallatlanul extenzív tudásanyagnak az integrálása akár egyetlen konkrét, jól körülhatárolható tárgy esetében is, mint amilyen a narratíva, roppant kihívást jelent, aminek nehéz, ha nem lehetetlen maradéktalanul megfelelni. Pászka Imre szakirodalmi jártassága a már említett megannyi diszciplína narratívár érintő diskurzusában kétségbevonhatatlan tény. Mindamellet nem tűnt mindig meggyőzőnek a diskurzusok egy-egy adott területének a rekonstrukciója és kivált az, ahogyan a szerző gondolatmenetéhez lettek igazítva. Tekintve, hogy nagyon sok gondolkodó releváns, a témát érintő elképzelésének a rekonstrukciójára vállalkozott a szerző, nem igazolhatja az opponens az iménti megállapítását (például már a kompetencia hiánya miatt sem) minden szóba jövő esetre kiterjedő alapos vizsgálódással. Bizonyoságképpen meg kell tehát elégedni egyetlen példa közelebbi bemutatásával, amely az opponens szakértelméhez is közel esik. A következőkben azt vizsgálom tehát a disszertáció

V. főfejezetének az 5. alfejezete egyes részeire pillantva, hogy (1) vajon helyesen rekonstruálta és értelmezte a szerző az illető gondolkodó narrativitással összefüggő elgondolásait; (2) releváns-e az így tálalt argumentáció a Pászka Imre dolgozatában tárgyalt probléma szempontjából.

„A narratív történet-tudás reprezentációja” címet viselő alfejezet témája a történetelmélet meghatározott narrativitáselméleti diskurzusainak a taglalása, különös tekintettel Hayden White és Paul Ricoeur e téren képviselt felfogására. A történetírás és a narratív történetformák azonosságát és különbségét igyekezvén tisztázni Pászka idézi könyve 372. oldalán Hayden White-ot. Az idézet azonban meglehetősen pontatlan, a szerző összevissza keveri ugyanis benne White egymást követő mondatainak egyes alkotó elemeit, és jelzés nélkül elhagy belőle némely mondatrészeket, így végül értelmetlen formában adja közre White mondanivalóját. Az eredeti szöveg így hangzik. „Az elbeszélés: beszédmód, legalább annyira univerzális, mint maga a nyelv. Az elbeszélés a verbális megszólalásnak az emberi tudat számára oly természetes módja, hogy szinte szörszálhasogatásnak tűnhet az az állítás, hogy az elbeszélés problémát jelent. Ám éppen azért, mert az elbeszélés mint megjelenítési mód az emberi tudat számára oly természetes, annyira a mindennapi beszéd és a köznapi beszélgetés integráns része, hogy használata bármely kutatási területen, amely a tudomány rangjára törekszik – gyanúsak kell tűnjön.” (Hayden White: Az elbeszélés kérdése a mai történelemelméletben. In: Uő: A történelem terhe. Bp., 1997. 143–144.) A mondatok összekeverése és a kihagyásos idézés után azt szűri le szerzőnk White citált fejtegetéséből, hogy a narratíva úgymond a valóságról szól, mert arról informál, hogy „miképp is történnek a dolgok”. Következésképpen a narratíva, írja, „adatforma”, továbbá az emberi tudat/tudás szóbeli formája is, szemben az írással és az olvasással.

Valójában azonban White arról beszél itt, hogy mivel a narratíva a köznapi gondolkodás (és kommunikáció) magától értetődő természetes közege és eszköze is egyúttal, problémát jelent, hogy a tudomány is egyaránt él vele. A narratívának ezért, White szerint, legalábbis „gyanúsak kell” feltűnnie a tudományos gondolkodás és önkifejezés szolgálatában állva. Nem utolsósorban azért, mert a tudomány olyan gyakorlat, „amelynek kritikusan kell vizsgálnia azt a módot, ahogy leírja kutatási tárgyait, miként azt is, ahogy magyarázza azok struktúráit és folyamatait” (Uo. 144.) Márpedig az univerzális hatókörű narratíva éppen hogy nem ezen az úton jár. Innen nézve nem arról esik tehát szó White idézett gondolatmenetében, „hogy ha az írást és az olvasást az előbeszéd alapján gondoljuk el, akkor a kettő ellentmondásba kerül egymással” (Pászka, 372.). Ez szerzőnk kommentárja White szóban forgó passzusához. Szó sincs ugyanis White-nál írásról, olvasásról és a velük szembeállított

előbeszédről, ez okból is indokolatlan R. Barthes intranzitív írás fogalmával folytatni tovább a gondolatmenetet, mert hogy annak itt nincs sem helye, sem különösebb értelme.

A későbbiekben azt a nézetet adja Pászka az amerikai történeti elméletalkotó szájába, hogy azért is jeleníthetők meg az események, amelyek emberi cselekedetek termékei, elbeszélés formájában, mert megélt tapasztalatokról esik bennük szó. (Pászka, 374.) Egy ilyen elgondolás azonban merőben idegen White-tól, az ugyanis Ricoeur felfogásának a része, és White éppen vele kapcsolatban, tehát a ricoeuri koncepció taglalása közben írja le az idézett mondatot. *Nota bene*: White a magyar nyelvű tanulmánykötet 196. oldalán kezdi el ismertetni Ricoeur e kérdéssel kapcsolatos felfogását („Ricoeur számára tehát az elbeszélés...”) és a munka 199. oldalának a közepéig tart ezzel kapcsolatos fejtegetése. Az előbbi idézet pedig a könyv 198. oldalról való.

Ez azért fontos kérdés, mert Pászka láthatóan félreérti White-nak a kérdésben képviselt álláspontját, amely Ricoeurrel ellentétben úgy szól: a valóság, amiről a történész történelmi elbeszélések formájában beszámol, *nem* a megélt tapasztalatok narrativizálása. Így ad nézetének hangot White egy helyen. „Bármely adott történelmi »ténysorozat« átfogó »koherenciáját« a történet koherenciája adja, amely azonban csak úgy teremthető meg, hogy a »tényeket« hozzáigazítjuk a történetforma követelményeihez.” (Hayden White: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In: Uő. i. m. 86.) Vagy olyképpen szól róla, mint teszi a következő idézetben is. „A történelmi művek [...] nem csupán eseményekről szólnak, hanem azokról a lehetséges kapcsolatokról is, amelyek ezek között kimutathatóan kialakulnak. Ezek a kapcsolatcsoportok azonban nem immanensek az eseményekben magukban; csak a róluk gondolkodó történész tudatában léteznek.” (Uo. 92.)

Utolsó példánk arról szól, hogy Pászka disszertációként benyújtott könyvének a 374 oldalán azt sugallja, White szerint kétértelműség rejlik a kutatás tárgyában, amely így szembeállítja egymással egyrészt a jelen és a múlt megközelíthetőségét, továbbá a múlt történelmi és nem történelmi korszakainak az elbeszélhetőségét. A megoldást pedig szerinte abban látja White, amikor a kétértelműséget meg kívánja haladni, hogy a narratíva univerzális tudatforma, ezért sincs tehát helye a kétértelműségeknek a valóságok megragadása és kifejezése terén (Pászka, 374–375.). White azonban egyáltalán nem ezt az álláspontot fejt ki vonatkozó tanulmányában. Kijelenti: „az emberi múlt történelmi és nem történelmi része közötti különbségtétel, amely a kutatásokhoz rendelkezésünkre álló dokumentumok két fajtája közötti különbségen alapul, éppoly aggályos, mint az az elképzelés, hogy a sajátosan emberi múltnak két fajtája van: az egyik, amely »történeti« módszerekkel vizsgálható, s a másik, amely valamiféle »nem történeti« – antropológiai, etnológiai, etnometodológiai stb. –

módszerrel.” (Hayden White: Az elbeszélés kérdése, In: Uő: i. m. 202.) Hogy miben látja végül White ezen kettősség vagy kétértelműség feloldásának a tényleges lehetőségét, azt a következő gondolatmenete világítja meg. A történeti kutatás által a vizsgálatba bevonható írott dokumentumok hiányában is része valamely nem történelmi kor a történelemnek, mivel „az emberiség nem csupán részben lép be a történelembe. Az emberiség fogalmából következik, hogy ha bármelyik része történelemben létezik, akkor az egész is ezt teszi”. Továbbá „bizonyos kultúráknak a történelembe való belépéséből az következik, hogy gyökeresen átalakulnak kapcsolataik a történelmen »kívül rekedt« kultúrákkal”, következésképpen az utóbbiak is részei lesznek a világtörténelem „történelmi” kultúrák szemszögéből írni szokott standard elbeszélésének. (Uo. 201.)

Idő hiányában nem folytatom tovább ezt a bizonyító eljárást, azt jegyezném meg csupán ennek nyomán, hogy a disszertációként benyújtott könyvben előadott gondolatmenetek a kétségtelen tágasságuk ellenére vagy éppen annak okán némely esetben önkényes értelmezéssel és gondolati integrációval párosulnak. Az imént ecsetelt eseten túl számos egyéb gondolati rekonstrukció és érvelés esetében is azt találtam, amit H. White kapcsán konkrétan kimutattam. Úgy jár el Pászka a mondott esetekben, mintha a szemre vételezett gondolkodók e köre mind az ő problémájához szólna hozzá a maga sajátos módján és mindenekelőtt arra a kérdésre reflektálna elméleti úton, hogy milyen kapcsolat fűzi a szóbeliséget az írásbeliséghez az élettörténetek mint narratívák esetében. Jóllehet többnyire egyáltalán nem esik szó erről az általa áttekintett elméletekben vagy olyan áttételes módon kapcsolódnak csupán a kérdéshez, hogy szükségtelennek tűnik a gondolati konstrukcióik aprólékos ismertetése, és az elemzésbe történő bekapcsolásuk.

Miközben teljes egyetértéssel nyugtázzuk a szóbeli és az írásbeli öndokumentálás (a narratív élettörténet) különmeműségének, valamint az egymásba történő átalakulásuk problémájának a sokoldalú áttekintését és elemzését, némi értetlenkedéssel fogadjuk a kérdéssel közvetlenül foglalkozó tudományos diskurzus hiányát Pászka munkájából. Bármily meglepő, de nem kerül szóba a disszertációban Walter Ong (vagy akár Eric. A. Havelock), akinek a munkái, főként az 1982-ben megjelent, és 2010-ben végre magyar nyelven is hozzáférhetővé vált *Szóbeliség és írásbeliség (a szó technologizálása)* című könyve nélkül a kérdés érdemben aligha tárgyalható.

Pászka monográfiája fontos munka, amely fő téziseiben meggyőzően hat. Sokat ront ellenben a munka értékén a szöveg nyelvi redundanciája, a téma indokolatlanul terjengős, szüntelen ismétlődésekkel tarkított kifejtési módja. Ez utóbbi illusztrálására hadd idézzem az egyébként számtalan kínáló szöveghely egyikét.: „ha a narratív történetformák szövegeit

adatforrásnak tekintjük, akár csak a szóbeli történelem által gyűjtött adatokat, amelyek más ettől eltérő forrásokkal is ellenőrizhetők, akkor az értelmezés nem csupán a narratív történetformák szövegeire vonatkozik. Ugyanis az igazság (társadalom) történeti kritériumainak önmagukban nem tesznek eleget, hanem az értelmezésbe be kell vonni más szövegen kívüli adatforrásokat. Más szóval: az értelmező nem hagyatkozhat csupán a szóbelileg közölt élettörténet írásban rögzített tartalmaira, sem az önéletírás tartalmaira, az értelmezés megköveteli a kontextusba helyezését ezeknek a szövegeknek és ellenőrzésüket más, idevágó, azok tartalmát igazoló vagy megkérdőjelező szövegekkel. A narratív történetformák szövegeinek strukturális tulajdonságairól való lényeges ismeretek mellett, vagy éppen azért szükséges más adatforrások bevonása ahhoz, hogy megérthető-értelmezhető legyen a szubjektív szándék beágyazottsága.” (276.) A felesleges mondathalmozás, ami semmit sem tesz hozzá az idézetnek már az első mondatában olvasható mondandóhoz, az egész munkát jellemzi, s ez az, amely alaposan megnehezíti annak olvasói befogadását.

Az idézetben hivatkozik Pászka az oral history-re, ám szinte ez az egyedüli hely, amikor legalább futó említés szintjén értesülünk annak létezéséről. Holott az oral history létfontosságú analogonja lehetne a szociológiai életút történeteknek, ami viszont indokoltta teszi, tenné a vele való behatóbb foglalatosságot, annak a módszertani és elméleti diskurzusnak a hasznosítását, ami az oral history körül az utóbbi évtizedekben kialakult. Az oral history aktualitását is többé-kevésbé az biztosítja a tudományos megismerében, mint a szociológiai életútvizsgálatokét, hogy ti. egy társadalmi jelenség individuális reprezentációját, egyéni megélését (megéléstörténet) kívánják általa leírni és értelmezni, és/vagy a személyes és csoportidentitás különböző alakzatait próbálják megragadni ezúton és végül az, hogy a társadalmi vagy kollektív emlékezet jelenségét teszik ily módon önálló vizsgálódás tárgyává. Pászka kellő figyelmet szentel mindeme aspektusoknak, bár az identitás kérdéskörét korántsem dolgozza ki oly gondosan, mint egyebek közt a kollektív emlékezet fogalmát. Ez mindenképpen hiányérzetet kelt, hiszen az életút-elbeszélés mint narráció középpontjában a személyes (és némiképp a társas) identitás megkonstruálásának az állandó erőfeszítése bújik meg.

Nem véletlenül használtuk imént a narráció kifejezést, ezzel is jelezni kívántuk, hogy a szóbeli elbeszélés akár csak a személyes életút vonatkozásában is, továbbá az elbeszélés szövegszerű megjelenítése *két külön entitás*, aminek két terminus technicus, a narráció és a narratíva (narratívum) felel meg a szakirodalom konvencionális szóhasználatában. Ez a distinkció azonban hiányzik Pászka munkájából.

A téma konzekvensen elméleti kifejtése sokat nyerhetett volna, ha elméleti téziseit – illusztrációképpen – konkrét empirikus szociológiai munkákon keresztül is bemutatja a szerző. Bevett eljárás ez az elméleti-módszertani kézikönyvek gyakorlatában, amilyenként Pászka Imre munkáját is elkönnyelhetjük. Ez azért fontos, mert amellett hogy életszerűvé teszi az elméleti gondolatmenet tárgyalást, felhívja (felhívhatná) a figyelmet a biográfiai szociológiai (hermeneutikai) megismerési mód nagy jelentőségére a tudományos praxis szempontjából. S ezzel hozzá segítene ahhoz, hogy az elméleti diskurzus kellőképpen beágyazódhassék a tudományos kutatás kontextusába. Ennek hiányában, márpedig Pászka elvéte sem utal a biográfiai szociológiai szemlélet empirikus alkalmazási eseteire, könnyen keltheti e munka is azt az egyébként csalfa benyomást, hogy mindeme kérdések tisztán episztemológiai szinten számíthatnak bárki érdeklődésére, magyarul: merőben spekulatív haszna van csupán a velük való bíbelődésnek.

Az opponensi vélemény vége felé közeledve hadd jegyezzem meg, hogy noha egy ráadásul már második kiadásban közre adott könyv alkotja a disszertáció szövegét, feltűnően sok annak szövegében a nyelvi-nyelvtani és mondatszerkesztési hiba, s ráadásul tele van a disszertáció értelmetlen mondatokkal.

Pászka Imre értekezését jelentős szociológia-elméleti és társadalomtudományi munkának tekintem, amely kézzelfoghatóan bizonyítja szerzője széles körű, valóban multidiszciplináris felkészültségét, alapos elméleti tájékozottságát és a szorosabban vett szociológiai módszertani problémák iránti vitathatatlan fogékonyságát. A disszertációt alkalmasnak tartom arra, hogy nyilvános vitára bocsáttassék, egyúttal javaslom, hogy a Tisztelt Bíráló Bizottság javasolja a jelölt számára az MTA doktori cím odaítélését.

Budapest, 2011. október 20.

Gyáni Gábor
az MTA levelező tagja